

‘समन्वित चेतना’ का आयामहरूमा जीवन आचार्यका कथाहरू

बाँस्कोटा धनञ्जय

अंग्रेजी विभाग

दमक बहुमुखी क्याम्पस

E-mail: baskotadh@gmail.com

मूलसार

समयको रङ्गलाई टिपेर गोजीभरि राखी घरि घरि कविताका सुन्दर हरफहरूमा देखाइरहने, घरि घरि कथाका प्लटहरूमा सजाइरहने पत्रकार, कलाकार, कवि, कथाकार स्व. जीवन आचार्य आज हामीहरूको बिचमा छैनन्, तर उनका सिर्जनाका रङ्गहरूको कुरा गरेर हामी कहिल्यै थाक्दैनौं । किनकि उनका सिर्जनाका आयामहरू सधैं अनन्त र अकल्पनीय रहे । जीवन कला, पत्रकारिता र साहित्यको योगदानमा अर्पेका आचार्य दमकका कहिल्यै नअस्ताउने तारा हुन् । उनका बारेमा र उनका लेखकीय आयामहरूको उचाइ नाप्न धेरै अनुसन्धानकर्ताहरू जुटेका छन् । यस लेखमा स्व. जीवन आचार्यका कथाका आयामहरू हेरिने छ । अनि ती कथामा प्रयोग भएका समन्वित चेतनालाई हेरिने छ । चेतनाको निर्माण पदार्थले मात्र होइन, समय र परिवेशका आरोह अवरोहहरूले गरिदिन्छन् । अनुभूतिका आहालहरूले गरिदिन्छन् । भोगाइका कालखण्डहरूले गरिदिन्छन् । जीवन आचार्यका कथाहरूमा तिनै कठीन समयका, भोगाइका र समाजले बाँचेका अकल्पनीय उद्घवासहरूलाई प्रक्षेपण गर्न पुगेका छन् ।

मूल पदावली: समन्वित चेतना, आयाम, समाज, सपना, समय

परिचय

२०१५ सालमा पाँचथरको यासोकामा जन्मिएका जीवन आचार्य बहुप्रतिभाशाली थिए । उनी २०३६ सालको सडक कविता क्रान्तिमा संलग्न थिए । २०३७ सालमा **जनजागृति साप्ताहिक** को व्यवस्थापक भएर काम गरे । त्यो उनको एउटा पुल थियो दमकबाट काठमाडौंका खाडलमा गएर बाँच्दै अघि बढ्ने । २०३९ देखि नै उनी ‘गोष्ठी नेपाल’ संग आवद्ध भए । **आकुञ्चन** तथा **आस्था** (२०३६) साहित्यिक पत्रिकाहरूको सम्पादन तथा प्रकाशन कार्यमा समेत सम्लग्न थिए जीवन आचार्य । अझ कथा लेखन त उनको २०३० देखि नै सुरु भएको देखिन्छ, जुनबेला उनी १५ वर्षका मात्र थिए । उनको २०४० सालको कला प्रदर्शनीले उनलाई एउटा शसक्त कलाकारको रूपमा स्थापित गरिदियो । २०४१ सालको उनको कविताकृति **अन्तहीन सुरुवात** ले उनको कवित्वलाई स्थापित गरिदियो नेपाली साहित्यको उसबेलाको जटिल फाँटमा । उनी २०४३ देखि **जनसम्वाद साप्ताहिक**, २०४४ देखि **देशान्तर साप्ताहिक** मा स्तम्भकार भएरसमेत देखा परे (आचार्य, २०७५)

उनी कलाकार थिए । कवि थिए । पत्रकार थिए । सम्पदक थिए । विचार र बहसको सुन्दरतालाई माया गर्थे । उनको त्यो शिखर उक्लाइले नेपाली बाङ्मय भाँगिरहेको थियो । मोफसलबाट कामाडौंको खाडलमा छिरेर छिटो सफलताको शिखरमा पुग्न सफल युवा कवि थिए । बसाइ सराइ, पहाड, मधेस, प्रकृति र जटिल जीवनको अध्ययन भयो प्रकृतिको काखमै । रुशोले भनेको किताव जीवनले बाल्य कालमै पढिसकेका थिए । पहाडका डाँडामा क्षितिज देखेका उनी त्यहाँ पुग्न चाहन्थे ।

६ वर्ष दमकमा बिताएर एसएलसी पास गरेको केटो काठमाडौंमा गएर त्यो खाडलको चाप र जंजीरलाई चुडाएर सुरुङ्गमार्फत् ती सिमेन्टका चपरीहरुलाई उधिनेर काडमाडौंको खाडलमा १३ वर्षमै आफ्नो पहिचान बनाउन सक्ने प्रतिभा भएका व्यक्ति । अनि ३० वर्षको कलिलो उमेरमै, अर्थात् २०४६ वैशाख २३ गते यो संसारलाई छोडने उनी अंग्रेजी कविहरु पर्सिविश शेली र जोन किट्स बनेका छन् । जीवन्त बनेका छन् ।

समन्वित चेतना

चेतना र विचार पदार्थले निर्माण गर्छ भनेर सामाजिक संरचनाको आधारमा विचार बन्ने उद्घोष गरे कोम्टे र कार्ल मार्क्सले । अनि उनीहरु साहित्यमा पनि रङ्ग भर्न आइपुगे । तिनले साहित्यकार, रङ्गकर्मी भनेका समाजको रङ्ग भर्ने प्रतिनिधि भएको हुनाले ती समाजबाट निरपेक्ष बस्न सक्दैनन् र बस्नु हुँदैन पनि भने । त्यो सापेक्षतामा समाज पढ्ने र बुझ्ने, अनि त्यी कुरा लेख्ने हुती राख्नुपर्छ साहित्यले र साहित्यकारले । त्यो 'ज्ञानको समाजशास्त्र' भनेको नै साहित्य हो । सिर्जना हो । कलाको रचना हो ।

विचारको इतिहास हेर्दा पूर्वीय दर्शनको वेद, पश्चिमका सोक्रेटिज, उत्तरका कन्फुसियस सबै विचारको कुरा गर्छन् । तर पदावलीमै ओर्लिएर प्रयोग गर्ने भने बेलायती लेखक फ्रेन्सिस बेकनको नाम आउँछ । उनले चार प्रकारका 'आइडोल' को कुरा गरे । 'आइडोलोजी' बाट आइडोल अर्थात् 'विचार' को जन्म भएको हो । र बेकनले भने जस्तै ती विचारहरु कहीं न कहींबाट प्रभावित हुने गर्छन् नै । विचारलाई प्रभावमा पार्छन् नै । अनि समाज बदल्ने त्यही विचारको प्रक्षेपण गर्नुपर्छ भन्छ मार्क्सवादीय सौन्दर्यशास्त्रले । त्यसका विभिन्न मोडलहरु छन् । अनि उत्तरवर्ती विचारले फेरि विचारको उन्मुक्ततालाई अङ्गीकार गरिरहेको छ । यी विपरित विचारबाट समाजमा विचारको मन्थन हुने गर्छ र त्यसले परिस्कृतता पस्किन्छ विचारको । समाजका समग्र आयामहरु र तिनका आयामहरुको, खासगरी सामाजिक आर्थिक, विचार र भावनाको एकीकृत अभिव्यञ्जना नै समन्वित विचार हो (बृहत् नेपाली शब्दकोश, २०६७)।

विचार शुद्ध हुनुपर्छ भन्छौं हामी । तर ती विचारहरु सबै प्रभावमुक्त हुँदैनन् । हर्के साहुको पीर देखेका आँखाहरु, समाजका कल्पनीय तथा अकल्पनीय आयामहरु पढिरहेको, सिकिरहेको, तिनैमा घोट्लिरहेको एउटा लेखक ती आयामको विपरीत जान सक्दैन । ती जे देख्छन् त्यही लेख्छन् । ती सत्य छन्, तर अन्तिम सत्य भने होइनन् । यो उत्तरवर्ती समयलाई कसैले इन्कार गर्न पनि सक्दैन । मैले देखेको समाजको रङ्ग अर्को समाजको मान्छेले उस्तै देख्छ भन्नु बच्चापन हो । उल्टो बुझाइ हो । मैले लेखेको उसको समाजको रङ्ग र उसले देखेको उसको समाजको रङ्ग कसरी एउटै हुन्छ

? यो भिन्न हुनु भनेको विचारमा भिन्नता हुनु हो । यसरी विचारले रङ्ग जन्माउँछ र रङ्गले साहित्य र कला । अनि विचारलाई धर्मले, संस्कारले, भूगोलले, लिङ्गले, शिक्षाको स्तरले, बुझ्ने क्षमताले, सामाजिकीकरणले प्रभाव पार्ने निश्चित हुन्छ । तिनै प्रभावयुक्त अभिव्यञ्जनाहरु साहित्यमा आउने गर्छन् र ती समन्वित चेतनाको हैसियत प्राप्त गर्छन् । ती चेतनाहरु शसक्त ढङ्गले उपस्थित हुन्छन् साहित्य सिर्जनामा ।

जीवन आचार्यको समन्वित चेतना भनेको प्रगतिवादी चेतना हो । राष्ट्रवादी चेतना हो । लुईस टाइसनले आफ्नो पुस्तक *क्रिटिकल थ्योरी टुडे* (२००६: ६६) मा भनेकी छिन्, '...कम्तिमा प्रगतिवादी साहित्यले लेखक तथा पाठकहरुलाई विचारले सिंगारिदिन्छ र वर्गीय चेतनालाई उत्कर्षमा लैजान्छ ।' आचार्यको समन्वित चेतना यही प्रगतिवाद र राष्ट्रवादको चेतना हो । राजनीति, समाज र जीवनका कुरा रङ्गहरुलाई कोरा हान्न प्रयोग भएको छ समन्वित चेतना यहाँ । समाजका कुरा पाटाहरुलाई फटारो हान्न प्रयोग भएको छ उनको चेतना । मानवता कमजोर बन्दै जानु, अशिक्षाले पिसिदै जानु र मानिसका मर्महरु छाँयामा पर्दै जाने कहालीलागदो समयको रङ्ग छरेर चेतना दिन खोजेका छन् उनका कथाहरुमा । सामाजिक यथार्थता, साँढेको मिचाइमा परेका बबुरा बाछ्छाहरुको विम्बमा नेपाली जनता उद्घाटित भएका छन् ।

समाज नियन्त्रणको उत्कर्षमा बाँचेको यो समाज सबै खाले मानवीय, सामाजिक, आर्थिक र भौतिक सीमानाहरु मनिसले धमाधम भत्काइरहेको बेलामा कथा लेखिरहेका थिए आचार्य । समाजको कुरा क्षयीकरण, भ्रष्टाचार र बेथितिको माहारतको रचना भइरहेको समयमा उनी कथा लेखिरहेका थिए । समाजका वर्गीय खाडल भन्नु बढाउन उद्यत हुनेहरुको भीडमा कथा लेख्दै थिए आचार्य । अनि त मिश्र वैजयन्ती खुलेर लेखिन्छन्:

'चर्को होइन गहिरो विद्रोह, संवेदनशील प्रतिकार, भित्रैसम्म दुखेर दुखाइको गम्भीरताको असर.....कथाको प्रस्तुतिले कथाको सौन्दर्यात्मक मजबुनलाई कसिलो बनाएको छ (वैजयन्ती, २०७६)'

आभार्यका समन्वित चेतना समाजको उपभोक्तावादी सोच, समाजमा भएका विभेद, असमानता, अपारदर्शिता, सामन्ती सोच र सबै खाले अन्यायहरुको विरुद्धमा तथा राष्ट्रप्रेमको पक्षमा चेतना दिन पुगेका छन् । यिनै रङ्गहरुमा पढिन्छन् उनका कथाहरु ।

प्राज्ञिक जिज्ञासा र उद्देश्य

जीवन आचार्यका कथाहरुमा कसरी समन्वित चेतनाहरुको उपस्थिति रहेको छ भन्ने विषयलाई समस्याको रूपमा लिइएको छ । त्यो प्राज्ञिक समस्यालाई सम्बोधन गर्ने प्रयासका लागि यस लेखका निम्न उद्देश्यहरु रहेका छन्:

१. स्व. जीवन आचार्यका कथाहरुको प्रवृत्तिलाई केलाउने,
२. उनका कथाहरुमा प्रयोग भएका समन्वित चेतनाका आयामहरुको निरूपण गर्ने ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

स्व. जीवन आचार्यको साहित्यिक व्यक्तित्व र उनका कृतिहरुमाथि असंख्य समालोचकहरुले व्याख्या गरिसकेका छन् । समालोचना गरिसकेका छन् । आचार्यका अनेक आयामहरुको चिरफार

गरिसकेका छन् । उनको पर क्षितिजमा रहेको क्लिष्ट चित्रलाई स्पष्ट पार्ने कोसिस गरेका छन् । उनको जटील बिम्बलाई अर्थ्याउने जमर्को गरेका छन् । प्रा डा. कुमार प्रसाद कोइरालाको 'जीवन आचार्य नामक कविताको पठन (२०७६)', डा. देवी क्षेत्री दुलालको 'जीवन आचार्यको कथाकारिता (२०७६)', मिश्र वैजयन्तीको 'उनी त समयभन्दा अघि हिंडेछन् (२०७६)' जस्ता समालोचकहरूले 'संपूर्णमा जीवन आचार्य (२०७६)' मा जीवन आचार्यका कथाहरूमा समालोचनात्मक अध्ययन गरिसकेका छन् । उनका कविताका पाटाहरूको बढी उत्खनन् हुने गरेको पाइन्छ, तर उनका कथामा त्यस प्रकारको अनुसन्धानात्मक टिप्पणी कमै भएका छन् । यसर्थ पनि यो लेखले त्यो कमीलाई सम्बोधन गर्ने अपेक्षा गरेको छ ।

विधि र सामग्री सङ्कलन

जीवन आचार्यका कथाले बोकेका समन्वित चेतनालाई अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको, उत्तर आधुनिक दर्शनमा आधारित र व्याख्यावादी पद्धतिमा केन्द्रित रहेर गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतमा आधारित सामग्री (पुस्तक, पत्रिका, अनलाइन, जर्नल, पूर्वकार्य आदि) बाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि सबैभन्दा आधिकारिक स्रोत सामग्री भनेको जीवन स्मृति प्रतिष्ठान, दमकले प्रकाशित गरेको 'संपूर्णमा जीवन आचार्य (२०७६)' ग्रन्थ नै हो । सङ्कलित तथ्याङ्कलाई वर्णनात्मक र तुलनात्मक विधि तथा आगमनात्मक अनुसन्धान पद्धतिका माध्यमबाट विश्लेषण गरिएको छ । अनुसन्धानमा प्रस्तुत दाबीलाई पुष्टि गर्न विभिन्न तर्क, साक्ष्य, प्रमाणहरूको उपयोग गरिएको छ । बहुसत्यमा आधारित प्रस्तुत अध्ययनमा द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त सूचना वा तथ्यलाई ज्ञानको स्रोतका रूपमा लिइएको छ । अध्ययनबाट प्राप्त विषयगत निष्कर्षलाई मूल्यका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यसरी विभिन्न अनुसन्धान विधि र दर्शनको व्यवस्थित अध्ययन प्रक्रियाबाट अनुसन्धानका निर्दिष्ट उद्देश्य पूरा गरिएको छ । आलेख लेखनमा मूलतः एपिए ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

छलफल र परिणाम

कथा के हो ?

कथा कुनैपनि घटना र परिवेशमा गरिएको नजर हो । नजर । त्यो पनि मर्मस्पर्शी, विहङ्गम, कडा र प्राञ्जल । त्यो हेर्ने चक्षु, त्यो देख्ने चक्षु तीखो हुनु पर्छ, स्वप्नदर्शी हुनु पर्छ र सर्वकालिक हुनुपर्छ । जीवनका रङ्हरूका ससाना तप्काहरू, भोगाइ र अनुभूतिहरू, कल्पनीय र अकल्पनीय आयामहरू कथा हुन् । ती रोचक, संबेदनशील, सन्देशमूलक, प्रभावमूलक वा स्वैरकल्पनाले सजिएका हुनसक्छन् ।

आजकल बजारमा आउने कुनै अस्थायी वस्तु जस्तो, त्यो वस्तुको विज्ञापन जस्तो सस्तो र क्षणभङ्गुर कथाहरू सगौरव प्रस्तुत छन् । र ती चाँडै इतिहास बन्छन् । तर कथा कहिल्यै इतिहास हुँदैन । त्यो सधैं वर्तमान हुन्छ । सधैं भविष्य हुन्छ । पाउलिन जोनसनले दुईसय वर्षअघि लेखेका कथाहरू आज पनि नयाँ छन् । अबको दुईसय वर्षपछि पनि ती नवीन रहनेछन् । कारण, ती जीवनको नजिक छन् । जीवनको बिम्ब छन् । जीवनका आयामहरू जीवन्त ढंगले नापिएका छन् ।

इन्टरनेट साइट 'गुडरिड्स' मा अमेरिकन लेखक जे. टिमोथी किङ्गले कथा भन्ने पाँचवटा सूत्र बताएका छन् ।

पहिलो हो, **अवधारणा** निकाल्ने । नक्सा जस्तै । अनि पाठकले के पढ्न चाहन्छन्, सोच्ने ।

दोश्रो, कथा, कथानक, अलंकार, **पात्र र परिवेशलाई क्रम मिलाएर** राख्ने ।

तेश्रो, **सरलतामा कथा बगाउने** ।

चौथो, **थोरै भनेर धेरै कथा भन्ने** । अर्थात् कथा लक्षअनुसार पर्जिना भयो कि भएन हेर्ने ।

र अन्त्यमा, पाठकलाई भावनाको डोरीले बाँधेर सबै कथा बुझाउने ।

अर्का प्रसिद्ध रसियन कथाकार एन्टोन चेकोभले कथाका छवटा पक्ष छन् भनेर लेखे । पहिलो, कथा राजनैतिक – सामाजिक – आर्थिक चरित्रका बोभिला तथा क्लिष्ट पदावलीहरुको प्रयोगलाई निरुत्साही गर्नु पर्छ । दोश्रो, कथा वस्तुपरक हुनु पर्छ (तर आज आत्मपरकताले ठूलो ठाउँ ओगटिरहेको छ) । तेश्रो, जीवन र जगत्को सत्य विवरण हुनु पर्छ । चौथो, शब्द र लेखाइमा मितव्ययिता हुनु पर्छ । मौलिकता र सनसनी फैलाउने कथा हुनु पर्छ । त्यो परम्परागत धारणबाट मुक्त हुनुपर्छ । समाजलाई भन्न नडराई देखाउनु पर्छ, देखाउनु पर्ने कुरा । र अन्त्यमा, स्नेहपूर्ण तरिकाले कथा र पात्रलाई अधि बढाउनु पर्छ (चेकोभ, २०११)

कथा 'भन्ने'चिज होइन, यो त 'देखाउने' चिज हो । नियन्त्रित भएर कथाको अस्थिपञ्जर बनाएर त्यसलाई जीवन दिनु कथा लेख्नु हो । कथा र उपकथाको सहायताले एक बनेको कथा औचित्यपूर्ण घटनाले बाँधिएको हुन्छ । अनि त्यसको अन्त्य पनि गौरवपूर्ण तरिकाले गरिन्छ । त्यहाँ 'आइरोनी' अर्थात् व्यंग्य हुन्छ, जसले कथालाई रोमाञ्चक र आश्चर्यजनक बनाइदिन्छ ।

अनि अर्का अमेरिकी कथाकार अर्नेष्ट हेमिङ्वे ले भने, 'कथा लेख्नु छ भने इमान्दार भएर लेख' । यही सत्यको उद्घाटन गर्ने साधन कथा विधा भएको छ । यस्तो लाग्छ, कथाले 'कसैको जीवनमा केही घटेको' देखाउँछ । कथाको सुरुवातलाई 'लोड गरेको राइफल' भनेर उपमा दिएका चेकोभले कथा सकिँदा मात्र पड्किएको आवाज आउँछ भने । कथा लेख्नु बन्दुक लोड गर्नु रहेछ । त्यही भएर कथाले अनावश्यक भविष्यवाणी गर्दैन । पाठकले त्यही बन्दुक कतिखेर पडकिन्छ भनेर 'हुक' हुन्छन् र बाँधिन्छन् । अनि त्यहाँभित्रको द्वन्द्व, बहस, संघर्ष र परिवर्तनलाई नियालिरहन्छन् पाठकले । त्यसैले कथा औचित्यपूर्ण हुन खोज्छ । किनकि त्यसमा जीवनका संवेगात्मक कुराहरु हाँसो, कलात्मकता, रिस, द्वेष, दुःख सबै समाहित भएका हुन्छन् (चेकोभ, २०११)।

यसरी कथा पटकथा, कथानक, परिवेश, पात्र, भाव र शैलीमा उद्घाटित भएको जीवनको एउटा समयको रंग वा अंश हो जो एक बसाइमा पढी सकिन्छ । अनि यस्तै रंगहरुको लामो सिसिला वा कथा उपन्यास हो । यसरी हेर्दा कथा उपन्यासको लघुरूप हो भन्दा हुन्छ ।

नेपाली कथाको प्रवृत्ति

नेपाली कथाको इतिहासतिर फर्किँदा के देखिन्छ भने यो सर्वाधिक लोकप्रिय विधा हो । दन्ते कथा, अर्थात् लोक कथा, परी कथाबाट आजसम्म आइपुग्दा मान्छेका जिब्रोको टुप्पामा अडेको चिजै कथा देखिएको छ । वेद र पुराणका कथा अहिले पनि मान्छे खर्च गरेर सुन्ने र सुनाउने होडवाजीमै छन् हाम्रो समाजमा । सबै धर्म ग्रन्थहरु कथा हुन् मान्छेका आचरण र स्वभावको व्याख्या गर्ने । तिनले कल्पना गरेको आदर्श जीवनको विरासत कथा विधाले प्रक्षेपण गर्दै आएका छन् ।

प्रेमनिधि पन्तले वि.सं. १७८० मा गरेको 'प्रायाश्चित प्रदीप' को अनुदित विषयहरूले जीवनका केही पाटाहरूको वर्णन गरेका हुनाले यी कथा नै नभए पनि तिनले 'केही भने' यो सभ्यतालाई । त्यही कालमा पृथ्वी नारायण शाहका दर्बारी पण्डित शक्तिबल्लभ अर्ज्याल पनि केही भन्दै थिए । रामायणको कथा भन्ने भानुभक्त हुन् वा *त्रिरत्न सौन्दर्य गाथा* लेखेर वीर गाथा अलापने सुन्दरानन्द बाँडा हुन् सबै कथा भन्नेहरू हुन् । चिरञ्जीवी शर्मा (१९२४-१०९७) ले *आफ्नु कथा* लेखेर राणाहरूको निरंकुशताको विरोध गरेको यो कथा ऐतिहासिक कथा रहन गयो । सँगै नरदेव पाण्डेको *मेरिनाचरित्र*, कुलचन्द्र गौतम, पहलमानसिंह स्वाँर, हेमराज शर्माका गद्यहरूमा पनि कथानकता पाइन्छन् (शर्मा, २०५६) ।

२००७ साल अघि प्रजातान्त्रिक आन्दोलनका छिटाहरू विम्बित भए । जीवनका स्वतन्त्रता र नवीन रंगहरूका कलेवर छन् त्यहाँ । ती कथामा समाज, इतिहास, बालमनोविज्ञान, भ्रमणवृत्तान्त, रतिराग, पर्यायवरण आदि विषय समावेश थिए । ती समाजका प्रतिनिधि कथा थिए ।

२००७ सालपछि छरपष्ट भएका जीवनका प्रपञ्चहरू अभिव्यक्त भएका छन् । सामाजिक विरोधाभाषहरू चित्रित भए । राजनैतिक प्रपञ्च, जीवनको स्वन्त्रता प्रेमका र मानवीय उचाइका विम्बले भरिएका कथाहरू लेखिए । राजनैतिक असहजताबाट आफूलाई बचाउन पनि तिनले विम्ब र प्रतीकको प्रयोग गरी जीवनका मुक्त आवाजहरू मुखरित गरे । राजनैतिक बाढीले धमिलिएको समाज शिथिल थियो जुन गोठाले, विजय मल्ल, तारीणिप्रसाद कोइराला आदि निरन्तर थिए कथामा । विजय मल्ल, दौलतविक्रम विष्ट, रमेश विकल, पोषण पाण्डे, बालकृष्ण पोखरेल, माधव भँडारी, प्रेमा शाह, कुमार ज्ञावली इत्यादि निरन्तर थिए कथामा । बीपी कोइरालाका कथा औधी मनोवैज्ञानिक र मानिसका प्रपञ्चका अकल्पनीय आयामहरूले भरिएका छन् । तिनका कथाले समाज र त्यो समाजका मानिसहरूको प्रपञ्च पस्किरहेका थिए (प्रधान, २०५८) ।

२०४६ पछि स्वतन्त्रत जीवनका कथाहरू लेखिए । उन्मुक्ति र स्वतन्त्रता, कल्पना र प्रेमका कुरा लेखिए । ती थुप्रै आयाम, रंग र वादहरूले थिचिए पनि । यसमा कृष्ण धरावासी, मनु ब्राजाकी, किशोर पहाडी, रमेश विकल विशेष छन् ।

यसैबीच सशस्त्र द्वन्द्वका अभिघात साहित्यले युद्धमा भएका त्राशदीहरूको जीवन्त चित्र कोर्ने काम गर्‍यो । प्राय सबै खाले लेखनमा युद्धका छिटाहरू परे । जनता बाछाको मिचाइमा परेका कथा लेखिए । महेश विक्रम शाहको *छापामारको छोरो*, उमा सुवेदीको *खलङ्गामा हमाला* जस्ता कृतिहरूले त मदन पुरस्कार नै प्राप्त गरे ।

२०६२ / २०६३ को परिवर्तन पछि समावेसिताका आञ्चलिक र पहिचानका कथाहरू जोडदारसँग बाहिर आए । कुनै न कुनै रूपले ती पहिचानको पगरीले गुथिएका छन् । राजन मुकारुङ्ग हुन वा उपेन्द्र सुब्बा यी सबैले आञ्चलिकता र पहिचानको विषयलाई लिएर कथा भने । तिनका कथामा सामाजिक पहिचानको कुरा उठे । यो दशकमा कथाका आयामहरू यस्ता रहे:

क. अभिघात

ख. डायस्पोरा

ग. साइवर संस्कृतिको प्रभाव

घ. परिवर्तनको छटपटी

ङ. आञ्चलिकता

च. पहिचानको रहर (शर्मा, २०६३)

यी विषयहरू आजको नेपाली कथामा पेचिला भएर बसेका छन् । तिनकै महिमा छ । तिनकै स्वागत छ । रामलाल जोशीको 'ऐना' कथा संग्रहले मदन पुरस्कार पाउनु यसैको परिणति थियो ।

कथाको यही भेलमा दमक पनि समावेश छ । यहाँका कथाकारहरू पनि आलोक भरिरहेका छन् यत्रतत्र । अहिले दमकमा थुप्रै स्रष्टाहरूले कथा विधालाई समातेका छन् । आज जीवन आचार्यको विरासतलाई स्पर्श गर्दै, तिनै पदचापहरू पछ्याउँदै आएका दमकका कथाकारहरूमा बाँस्कोटा धनञ्जय, खगेन्द्र भट्टराई, डा. लेखनाथ नेउपाने, जयराज भट्टराई आदि धेरै स्रष्टाहरूले कथा विधालाई समातेका छन् ।

दमकको संदर्भमा जीवन आचार्य 'टाइमलेस' लेखक हुन् । उनी सार्वकालिक श्रष्टा हुन् । नेपाली साहित्य र कलालाई उनले गरेको त्यो स्वर्णिम समयलाई यो समयले धेरै दिन ऐँठन्याएर राख्न सकेन । त्यस्ता व्यक्तित्वहरूको जीवनको आयामहरूलाई जीवन्त राख्न, तिनको थप आयामहरूको खोज अनुसन्धान गर्न र तिनलाई उद्घाटित गर्न तिनीसँग सम्बन्धित अध्ययन प्रतिष्ठानहरू जरुरी हुन्छन् । त्यही सिशसिलामा 'जीवन स्मृति प्रतिष्ठान' गठन भई उनका बारेमा थप अध्ययनहरू भइरहेका छन् ।

जीवन आचार्यका कथाहरूमा समन्वित चेतना

उनका कविता, कथा र चित्रले यही उद्बोधन गर्छन् । उनीपछि पनि कथाका नयाँ अनुहार निरन्तर रूपमा साहित्यको फाँटमा आइरहे । उनका कथा त्यतिकै गहन छन् जति उनका कविता र कलाकृति छन् । आज यो लेखमार्फत् उनका कथा प्रवृत्ति र उनका कथाहरूको उचाइ नाप्ने प्रयत्न भएको छ ।

उनी कथामा नयाँ सभ्यताको खोजी गर्छन् । सुन्तर समाजको कल्पना गर्छन् । २०३६ सालदेखि नै कथा लेखन सुरु गरेका जीवन आचार्यका कथाहरूको गहिराई विचित्रको छ । उनका लघुकथाहरूमा *कर्तव्य* (२०३६), *दासताको अन्त्य हुन्छ* (२०४०) र *उसको कुरा सुरु हुन्छ* (२०४०) प्रमुख हुन् । ती एउटा कुरूप समय रेखालाई बिस्थापित गर्न भनेर निस्किए सिर्जनाहरूको सडकमा । ती बोलिरहेका थिए त्यो समयको कालो मोसो पखाल्न । रंगहरू देखाउन । तीस र चालिसको दशकको नेपाली समाजको रंग पस्किएका छन् उनले आफ्ना कथाहरूमा । उनका प्रमुख कथाहरूमा *चार स्केच प्रदर्शनी* (२०३७), *जीवन: क्षितिजको एक टुक्रा वादल* (२०३७), *ट्रेजेडी* (२०३६), *घायल* (२०३७), *कोलाज, तेश्रो आँखा र सडक* (२०३७), *ऊ काठमाडौं जस्तै छ* (२०३८), *ढुङ्गो र ढुङ्गोको पहाड* (२०३८), *प्रश्न* (२०३९), *चिरफार* (२०३९) । प्रकाशित तथा अप्रकाशित गरेर २० वटा कथा लेखेका जीवन आचार्यका कथामा नेपाली समाज विम्बित भएको छ । अनि त्यो समाजका प्रवृत्ति र पात्रहरू विम्बित भएका छन् । तिनका मनोविज्ञान, पीडा, हर्ष र अनुभूति र भावावेगहरू छन् । सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, मानवीय, विद्रोह र राष्ट्रिय चेतना छन् तिनका कथाहरूमा । एउटा भुक्तभोगी पात्र जन्मिन्छ उनका हरेक कथाहरूमा र ऊ युगवोधको सन्देश प्रवाह गर्न पुग्छ ।

ऊ यो समयको सन्देशवाहक बन्छ । यस्ता पात्रहरु लडेर बाँच्छन् र बाँचन सिकाउँछन् उनका कथाहरुमा ।

उनका कथाहरुको संगालो *जीवन आचार्यका कथाहरु* (२०६३) जीवन आचार्य जीवन स्मृति प्रतिष्ठान दमकले २०६३ सालमा प्रकाशनमा ल्याएको कथा संग्रह हो यो । यसभित्र ८ वटा कथाहरु सङ्ग्रहित छन् । र जीवन आचार्यले अनुभूत गरेका जीवनहरु छन् छन् त्यहाँ । तिनै जीवनका कथाहरु नै जीवन आचार्यका कथा भएका छन् । यी सर्वकालिक कथा भएका छन् । उनका कथाले नेपाली समाजको सर्वकालिक चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । गरिवी, अन्याय, समाजिक विभेद, बसाईसराई, उत्पीडन, ब्यक्तिका सपना र संघर्षहरु, आशा र भरोसाका हल्लिइरहेका यो सभ्यताका दिवालहरु यिनका कथामा बिम्बित भएका छन् ।

यी कथाले बोकेका कथाहरु आज सबैखाले नेपाली जीवनको कथा भएका छन् । नेपाली समाजका समन्वित चेतना भएका छन् । तिनले मानिसका शुष्क रहेका चेतनालाई जुरुक्क उठाएका छन् । बोकेका छन् र हिंडाएका छन् यो समयको हरकुनामा ।

प्रश्न शीर्षकको कथा उत्तरवर्ती समाजको चित्र हो जसमा जीवनको अनुत्तरित कथा छन् । तिनका उत्तर कहीं कतै छैनन् । 'ऊ' पात्र डायस्पोरिक अनुभूति संगालेर देशभक्त हुनुको पुरस्कार पाइरहेको छ । महंगी, गरिवी र मान्छेभित्रको मरुभूमि यस समाजले भोगेका विषय हुन । अनि यिनै गरिवीले रित्तिएका गाउँहरुको कथा हो । गाउँका मान्छेको सपनाको कथा हो यो ।

अझ गज्जव त के भने हरेक उचाइ भएका वस्तुहरु अन्धा छन् । पहाडका डाँडा अन्धा छन् । घण्टाघर अन्धो छ । ती अग्ला भएर पनि केही देख्दैनन् । मानिसका पीडा देख्दैनन् । आँशु देख्दैनन् । आफ्नै जन्मथलो छोडेर परदेशिनुको पीडा जान्दैनन् । ती उचाइको कुनै अर्थ रहेन । सबै निस्प्रभावित भए । यो एउटा उदारण हेरौं:

'महंगी धरहराको टुप्पोमा पुग्यो भन्नु सट्टा धरहरा नै नभएपछि घण्टाघरको टुप्पोमा पुग्यो भन्थे होलान र गरिवी अलिकति तल आउँथ्यो किनभने धरहराभन्दा निश्चय पनि घण्टाघर होचो छ र समस्या अलिक तल ओर्लेर घण्टाघरमा थुप्रिन्थे होलान' ...। (पृ. २)

जीवन आचार्यले धरहरा ढलेको बिम्ब उसैबेला लेखेका थिए । आज धरहरा त भूइँचालोले ढाल्यो, तर महंगी कसैले पनि ढालेन । भ्रष्टाचार र विकृति कसैले ढाल्न सकेन । असुरक्षा र असभ्यता कसैले ढाल्न सकेन ।

अर्को **घाउ** एउटा बाबुको न्यारेटिभमा बाबुको सपनाको कथा हो । गरिव बाबुको रंगीन सपना हो यो । जसमा बाबुले छोराको अनुहारमा सुन्दर भविष्य पढिरहेको हुन्छ । गरिव छाप्रोमा जन्मिएको नक्षत्र थियो तिनको छोरो 'कमल' । ऊ कमल फूल नै हो जो त्यो अभाव, पीडा, अशिक्षा, संघर्ष र पछौटेपनको भाषमा फुलेको छ । कमल निरन्तर फुलिरहन्छ कमल जस्तै । त्यो कमल कतै स्वयं जीवन आचार्य त होइनन ? भन्ने प्रश्न पनि उठछ । यो कथा उनको 'अटोवायोग्राफी' पो हो कि ! कमलको बुबालाई कमलको बारेमा कमलका सरले यसो भनेका थिए -

'तपाईंको छोरो छ वा, डराउनु पर्दैन । पछि यसले तपाईंलाई यस दुःखबाट मुक्त गर्नेछ । असाध्ये चलाख छ ।' (पृ. ५)

तर त्यो कमल त्यो समयको नङ्गाको सिकार हुन्छ । ऊ शहिद हुन्छ । र फेरि त्यो छाप्रोमा सान्नाटा छाउँछ, अँध्यारोको राज सुरु हुन्छ । शहिद परिवारको चित्रकथा हो यो जो मर्म र भावले अटेसमटेस छ । 'प्राब्लम लिचरेचर' जस्तै त्यो छोराको मृत्युले विदीर्ण भएको त्यो परिवारको खुशी खोज्ने काम पाठकहरुको हो । खोज्यौं त हामीले ? रातो रगतमाथि पाइताला टेकेर 'माथि' पुगेकाहरुले ल्याइरहेका छन् तिनका खुशी ?

वयंमा अनेक कथाहरु हो शीर्षकको कथाले एउटा उत्तरवर्ती कविको न्यारेटिभ पस्केको छ । त्यो कवि हरपल विनिर्माण भइरहन्छ, उन्मुक्तताको खोजीमा भौँतारिरहन्छ । उसको अकल्पनीय र अस्थिर पहिचान अनि अस्थित्वले ऊ बहुआयामिक मान्छे बन्न पुग्छ । पढ्यो, जागीर खायो, जागीरबाट हट्यो, गीतकार भयो, अनि मुक्तककार भयो, अनि पत्रकार भयो, जँडिया भयो, पेन्टर भयो अनि मगन्ते भयो । तीन रुपियाँ मागदै रक्सी धोक्ने भयो । जे पनि भयो । तर उसले प्रेमिल जीवन जिउन पाएन । प्रेमको अनुभूतिगर्न पाएन, जुवाडे भयो । कविताको व्याख्या गर्‍यो । सस्ता पुरस्कारको खिल्ली उडायो । र, ऊ यस संसारबाट अस्तायो । ऊ एकताभिन्नको अनेकता थियो, तर ऊ एकलै भयो । 'अलाइनेटेट' भयो । उसको मृत्युमा कसैको दुखेसो पनि रहेन ।

त्यो कवि वास्तवमै जीवन आचार्य थिए त ? के यो अटोबायोग्रयाफी हो जीवनको आफ्नै ?

'र हार्नुको विगुल फुक्थ्यो' (पृ. १२)

पाइताला: सडकमाथि कथा सिग्मण्ड फ्रायडले व्याख्या गरेको मनोविज्ञान छ । न्यारेटर 'कुमारी' हुन्छे, उसको कुनै घरजम हुदैन । त्यो साँस्कृतिक विषय थियो । तर त्यसले एउटी नारीको मनलाई कसरी घाइते बनाइरहेको हुन्छ भन्ने चाहिँ संघै नजरअन्दाज गरिएको हुन्छ । उसका भावावेगहरु, उमंगहरु, यौन चाहनाहरु, प्रेमलापहरु, मित्रता बनाउने रहरहरु सबै विस्थापित गरिएको अवस्थाले ती नारीको मनलाई ज्वालामुखी उठाइदिन्छ ।

'आखिरी प्रेम र विवाहबिना म, एउटी नारी, त्योभन्दा पनि ठूलो धर्ती जस्तै विशाल छाती र त्यसमा अटाएको भावनाहरुलाई एउटी आमा भएर कसरी थुन्नसक्छु ?' (पृ.१५)

त्यो कुण्ठा उसको छचल्किन्छ । जब उसको नजरको एउटा मान्छे भीड सडकमा देखा पर्छ । उसको त्यो पुरुषसँगको काल्पनिक समीप्यताले ती कुमारीको नारित्व जुरुक्क उठछ । तर धिक्कार छ उनको त्यो बञ्चित जीवनलाई । आफ्ना प्राकृतिक प्रदत्त अधिकार खोसिएकोमा उनी आक्रोश यसरी पोच्छिन्छन् :

'मभिन्न नारी, मन, यौवन र भावना किन छ ? मभिन्न चट्टान किन छैन ? के म नारी हुँ ? के म नारी होइन ? या म सिर्फ पाइतालाको लागि सडक हुँ ?' (पृ. १७)

दुङ्गे र दुङ्गेको पहाड कथा मध्यम वर्गीय परिवार, त्यसमा पनि विद्यालयको शिक्षक जसको बेतन थोरै हुन्छ, तिनको संघर्षको कगा हो । तिनले जागीर खाएता पनि ती अभावसँग जुध्न बाध्य छन् । गरिवीसँग लड्न बाध्य छन् । रोग र भोकसँग लड्न बाध्य छन् । तिनका जीवनका तक्माहरु भनेका धामी हुन्, भाँक्री हुन्, जडिबुटी हुन् । अस्पतालले त तिनको घरबार नै उठाइदिन्छ । त्यही परिवेशमा हुर्किएकी छोरी, जो यो कथा सुनिरेहकी छ, यो समाजका गहना बन्न बाध्य छ । मास्टरकी स्वास्नीको न्यारेटिभ यो कथा निकै मार्मिक छ ।

‘...हिजोसम्म मास्टर बाबुकी छोरी भनेर हातमा मिठाइ राखिदिदै ताते गराएर हिंडनेहरु पनि तँलाई देखासाथ फर्किन्थे । टुहुरी हुनु र तेरी आमा समाजकी रोगी हुनु, राँडी हुनु र त्यस्ती आइमाइको घरमा तँ हुनु—यिनै कुराहरु कारण थिए होलान ।’ (पृ. २०)

....**खिया लाग्दै जाँदैछ** शीर्षक कथाले अस्तित्वको खोजी गर्छ । त्यो अस्तित्व र यथार्थ कुरा, ज्याक लकानले भनेजस्तो, पर्दापछाडि छ । न्यारेटरको फलपुल पसलेकी छोरी कुन्तासँगको एकतर्फी प्रेम काल्पनिकी बन्न पुग्छ । कुन्तालाई अस्पताल लगेर उपचार गर्न समेत सहयोग गर्न भ्याएको न्यारेटर, अर्थात् म पात्र, कुन्ताको साथ पाउनबाट बञ्चित हुन्छ । उसले रक्षा गरेको प्रेम उसको किन हुन सकिन ?

यो एउटा गम्भीर आदर्श हो । बेलायती पुराणमा आउने ‘पिग्मालियन’ जस्तो सम्बन्ध रहन गयो । त्यसले के भन्छ भने ‘क्रिएशन डजन्ट बिलङ्ग टु द क्रिएटर’ । अर्थात् सिर्जना सर्जकको अधिनस्त हुन सक्दैन । जस्तो कि पानी खोलाको, फल रुखको, सन्तान बाआमाको र विद्यार्थी शिक्षकको अधिनस्त हुँदैन । स्वामित्वमा हुँदैन । अधिकारको हुँदैन । त्यो अर्कैको हुन्छ । यही भयो केटालाई यहाँ कुन्ताबाट पृथकिएको तीतो कथामा । सिर्जना मेरो भन्न सर्जकले नपाउने महान् नैतिकताको आदर्श यो कथाले संप्रेषण गरेको छ । केटो यही बिलौना गर्छ –

‘बाबु ! तपाईंले बचाएको छोरी तपाईंकै हो, किन उनले त्यसो भनेर भन्न सक्नेन् ?’

तीन लघु ब्यंग्यहरु लघु कथा हुन् । पहिलो **घरघरको प्रश्न** मा आजको विज्ञान, खासगरी खगोल विज्ञानलाई ब्यङ्ग्य गरिएको छ । चन्द्रमामा मानव बस्ती बसाल्ने काम धमाधम भए सुकुम्बासी समस्या हल हुन्थ्यो र सर्वहारा अर्थात् भूमिहीनहरुले ती वैज्ञानिकलाई निकै धन्यवाद दिने थिए भनेर कल्पना र ब्यंग्य गरिएको छ । नेपालको राजनीति भूमिमा छ, र समस्या पनि भूमिमा छ भन्ने देखाइएको छ यस कथामा ।

दोश्रो, **घरघरको कथा** ले राजनीतिको विकृति र विकृत अभ्यासलाई तिरस्कार गरिरहेको छ । कम्युनिष्टको नाममा होस् वार पञ्चायतका नाममा होस्, ती सबै लोभीपापी हुन्, बेथितिलाई मलजल गरिरहेका हुन्छन् । सिद्धान्तको समूल नष्ट भएको आजको हाम्रो समाजको ऐना जीवन आचार्यले तीन दशक अघि नै प्रक्षेपण गरेका थिए । हिजोको सत्य आज पनि सत्य भएको छ ।

तेश्रो लघुकथा **घरघरको आशचार्य** मा राजनीतिको फोहोरी डङ्गुरलाई विराज गराएका छन् । तक्मा, पदक र सम्मानहरुको खिल्ली उडाइएको छ यहाँ । पञ्चले पाएको पलक अर्थात् तक्मा कसरी र किन पाए भन्ने थाहासम्म छैन उनलाई । दिने पनि ‘त्यतिकै’ दिएको छ, राजनैतिक गोत्र हेरेर बाँडिने तक्माको धज्जी उडाइएको छ यहाँ । तक्मावाल यसरी ब्याख्या गर्छन् आफूले पाएको तक्माको –

‘...यो ठूलो तक्मा चाहिँ सरकारले मलाई दिइहाल्यो के कारण परो थाहा भएन, अनि यो बाँकी रहेका अरु साना ठूला तक्मा चाहिँ यो ठूलो तक्मा लगाएर हिँडेपछि जहाँ गएपनि यो देखेर जनताले दिएका हुन्’ (पृ.२८) र अंतिम कथा **मसाल** ले मानिस सक्स भएपछि, जे पनि गर्न पछि पर्दैन भन्ने संकेत गरेको छ । ‘गरिवीपछि मान्छे के बन्दैन ?’ भन्ने न्यारेटरको भनाईले यो पुष्टि गर्छ कि त्यही आर्थिक विषमता, अन्याय, अत्याचार, शोषण, भ्रष्टाचार आदि कुराले मानिसलाई विद्रोही

बनाइदिन्छ । ऊ क्रान्तिको कुरा गर्छ । जेल सजाय काटिरहँदा आफ्नै जन्मलाई गाली गर्न पुग्छ, निराशा बढाउँछ –

‘ए, आमा बाबुहरु ! यस्तै दुख बेहोरोस् भनेर तिमी दुष्टहरुले मलाई जन्माएका हौ ?’ (पृ. ३१)

क्रान्तिबाट मात्र स्वतन्त्रता हासिल हुन सक्छ भन्ने मान्यता बोकेर न्यारेटर परिवर्तनको पक्षमा उभिन्छन् । यो सामाजिक चेतना भएको एउटा नागरिकको कथा हो । तर ऊ विविध कारणले, खासगरी आर्थिक कारणले उत्पिडित छ । र ऊसले न्यायपूर्ण भनिएको समाजको निर्माण गर्ने सपना पनि बोकेको छ । त्यो भनेको स्वतन्त्रता, प्रजातन्त्र र समानता हो ।

उपसंहार

जीवन आचार्यका कथाहरु सङ्ग्रहमा समावेश भएका कथाहरुले चेतनाबिहीन नेपाली समाजलाई अनेक आयामबाट चेतना भर्न समन्वित चेतनाको राँको लिएर आएका छन् । समकालीन नेपाली समाजको कथा भनेका छन् । ती कथाहरु त्यो समयका कथा हुन् जो जीवन्त छन् । बसाइँसराइको कुरूप बिम्बका कथा छन् त्यहाँ । गरिवीका कथा छन् । आफैँलाई हराएका ‘एलाइनेटिड’ जीवनका तीता कथा छन् । सपना टुटिएका कथा छन् । कतिपय संस्कार र परम्पराले धुलोपिठो बनाएका बैयक्तिक मनहरु छन् त्यहाँ, नारी मनहरु छन् त्यहाँ जहाँ कुमारी बनाएर एउटी नारीको नारित्वको हत्या गरिन्छ, ती कथाहरु छन् यहाँ । गरिव राष्ट्रसेवक परिवारका कथा छन् त्यहाँ । विद्रोह र परिवर्तनका कथा छन् त्यहाँ । समयचेतका कथा छन् त्यहाँ । लेखक कथाकारको रूपमा, न्यारेटरको रूपमा हरेक कथामा पुलुकक भुल्किन्छन् र अगाडि जाने परिवर्तनकामी प्रवक्ता बन्छन् । यो उनको लेखकीय वैशिष्ट्यता हो, लेखकीय ‘डीएनए’ हो ।

उनका कथाहरु हिजो पनि शाश्वत् थिए, आज पनि शाश्वत् छन् । भोलि पनि शाश्वत् रहनेछन् । ती समाजको विषमता, जटिलता र खाल्डाखुल्डी देख्छन् कथामा । हामी पनि तिनले गरेका साक्षात्कारमा यी कथा पढि नसुकनजेल एकाकार भइरहन्छौं मन्त्रमुग्ध भएर । यी कथाहरु जीवन्त जीवन पस्कन सफल छन् । चेतनाका अजस्र धाराहरु हुन् । ती समन्वित नै किन नहुन् !

सन्दर्भसूची

Anonymous, (2011) Five Principles of story design

Web: <http://bethestory.com/2011/02/01/the-5-principles-of-story-design>

Anonymous, (2011). Anton Chekhov's Symbolic Use of Setting in A Story Without a Title.

Web:<https://www.123helpme.com/anton-chekhovs-symbolic-use-of-setting-in-a-story-without-a-title-preview.asp?id=278069>

आचार्य, जीवन (२०७५) *जीवन आचार्यका कविताहरु*, दमक: जीवन स्मृति प्रतिष्ठान (पृ ३-१७)

आचार्य, जीवन (२०६३) *जीवन आचार्यका कथाहरु*, दमक: जीवन स्मृति प्रतिष्ठान

धरावासी, कृष्ण सं. (२०७८) *संपूर्णमा जीवन आचार्य*, दमक : जीवन स्मृति प्रतिष्ठान ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५८) *साभा समालोचना*, ललितपुर: साभा प्रकाशन (पृ. ३४५-४०६)

शर्मा, डा. तारानाथ (२०५६) *नेपाली साहित्यको इतिहास*, काठमाडौं: अक्षर प्रकाशन (पृ.१००-१०७)

शर्मा, मोहनराज (२०६३) *समकालिन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग*, काठमाडौं: अक्फोर्ड पब्लिकेशन (पृ. २६२-४२७)